

Savolainen kansanusko – vainajia, uhreja, tietäjiä ja loitsuja

FL Leena Hangasmaan esitelmä Mikkelin yliopistokeskus 3.12.2013

Mitä on kansanusko?

Kansanusko ja uskomukset ovat olleet erottamaton osa savolaista elämäntapaa vuosisatojen ajan. Koska kysymys on hyvin pitkästä ajanjaksosta, ja kansanuskon luonteeseen kuuluu kirjallisten lähteiden tai ns. pyhien kirjoitusten puute, yhtenäistä ja yksiselitteistä kuvaa kansanuskosta ei voida antaa. Kysymys on erilaisten uskomusten ja tapojen kerrostumista, jotka kaikelle perinteelle tyypillisesti ovat muuntuneet vuosisatojen ja erilaisten vaikutteiden mukana.

Kansanusko on määritelty käsityksiksi yliluonnollisista olennoista, ilmiöistä ja tapahtumista, jotka elävät suullisessa ja tapaperinteessä, eivätkä kuulu virallisen tai kirkollisen uskonnon piiriin. Ennen kristinuskon saapumista harjoitettuja uskonnollisia tapoja kutsutaan muinaisuskoksi. Koska Suomessa muinaisuskoa on tarkasteltu kautta historian usein kristillisyyden läpi, ja muinaisuskon jälkiä on ollut paljon suomalaisessa kansanuskossa, niputan nämä termit yhteen puhumalla pelkästään kansanuskosta.

Kansanuskon lähteitä

Miten olemme voineet saada tietoa kansanuskosta, kun kirjalliset lähteet puuttuvat?

Avaimia ovat arkistoihin tallennetut perinteenkeruun tulokset ja tutkimukset, sekä esimerkiksi oikeudenkäyntien pöytäkirjat, jotka antavat tietoa tavallisten ihmisten arkeen kuuluneesta magiasta.

Ensimmäiset tallentuneet tiedot savolaisesta kansanuskonnosta ovat 1500-luvun puolivälin tienoilta. Tuolloin Savonlinnan läänin talonpojat valittivat kuningas Kustaa Vaasalle lähettämässään kirjeessä, että vouti Clement Henrikinpoika Krook oli sakottanut heitä Ukon vakan juomisesta. Ukon vakkooja kuvasi myös Krookin lanko Mikael Agricola vuonna 1551 ilmestyneen Psalmtarin suomennoksen esipuheessa, johon hän oli liittänyt hämäläisten ja karjalaisten epäjumalien luettelon. Onkin arvioitu, että Agricola olisi saanut tietoja kansanpalvomista jumalista juuri lankonsa Klemetti-kirjurin kautta, ja kyseessä olisivatkin nimenomaan savolaisten jumalat. Näihin savolaisten jumaliin ja ukon vakkoihin palaan tarkemmin myöhemmin.

Kansanuskon akateeminen tallentaminen ja tutkiminen alkoi puolestaan 1700-luvulla. 1733 ilmestyi Gabriel Maxeniuksen väitöskirja ”Runoloitsujen vaikutuksista”, jonka aineisto oli koottu Kuopion alueelta. 1700-luvun lopulla käynnistyi sitten laajamittaisempi perinteenkeruu Henrik Gabriel Porthanin johdolla. Hänelle runoutta lähetti mm. Ristiinan tuolloinen kappalainen C.H. Calonius tyttäriin. Kansanrunouden ja sen yhteydessä myös maagisen runouden, kuten loitsujen, keruun kulta-aikaa oli 1800-luku.

Loitsuperintemme tallentamisesta saamme kiittää mm. Juvan kirkkoherran poika C.A. Gottlundia, joka keräsi Juvalta yli 400 runoa mm. tunnetuilta tietäjiltä, sekä historioitsija ja journalisti A.I. Arwidsonia, joka kiersi Pohjois-Savoa yhdessä E.A. Crohnsin kanssa. Elias Lönnrot taas keräsi kansanrunoutta Savossa, ennen kuinsiirtyä Karjalaan ja Vienaan.

Loitsuperinteen tallentaminen Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistoon jatkui vielä pitkälle 1900-luvun puolelle saakka. Kerääjinä toimivat ylioppilaat, papit, virkamiehet ja tavalliset kansalaiset. Tämän luennon aikana käyttämäni esimerkit ovat juuri näitä SKS:n arkiston Suomen kansan vanhat runot –tietokannan runoja 1700-luvun lopulta 1900-luvun alkuun.

Kaiken kaikkiaan Suomessa on säilynyt tietoa kolmen aikakauden uskonnollisesta ajattelusta: samanismista, tietäjyydestä ja noituudesta.

Samanismista tietäjyyteen

Samanismi oli pyyntiyhteisöjen uskonto, josta meillä kertovat esimerkiksi kalliomaalaukset. Samanistisessa ajattelussa keskeisintä oli sielu-usko, jonka mukaan kaikella elollisella on eläväksi tekevä sielu, jolla oli ruumiista riippumaton olomuoto. Sielu saattoi jättää ruumiin sairastuessa tai kuollessa, ottaa erilaisia olomuotoja ja vaeltaa unimaailmassa. Sielujen asiantuntija oli samaani. Transsitilaisella sielunmatkalla samaani pystyi olemaan yhteydessä mm. vainajiin ja vaikuttamaan elämän perusasioihin, kuten hakemaan sielun vastasyntyneelle tai sairaalle, tai viemään kuolleen sielun vainajien valtakuntaan. Sielutekniikan avulla samaani pystyi hankkimaan tietoa eräyhteisön merkittävistä asioista, luonnosta ja tulevaisuudesta.

Samanismista Mikkelin seudulla kertovat kalliomaalaukset, kuten Astuvansalmi.

Viljelevän talouden alkaessa uskonnollinen ajattelu muuttui, ja samanismin tilalle tuli tietäjäys eli maaginen riittitekniikka. Samanismi siirtyi saamelaisten mukana pohjoiseen, mutta siitä jäi vaikutteita tietäjäteenkin.

Tietäjäyden voidaan arvioida itäisessä Suomessa alkaneen rautakaudella. Viljelykulttuuri ja sen myötä uskomusten uudistuminen on meillä alkanut viimeistään 600-luvulla, johon Orijärven muinaispellot on ajoitettu. Tietäjäuskontoa harjoitettiin meillä hyvin pitkään kristinuskon rinnalla aina pitkälle 1800-luvulle ja vielä jopa 1900-luvun alussa. Voidaan siis puhua yli tuhannen vuoden perinteestä, joka on ollut erottamaton osa meidän savolaisten elämää, arkea ja juhlaa. Tuohon valtavan pitkään ajanjaksoon mahtuu paljon historian tapahtumia, ja tietäjäys ja sen funktiot ovat eläneet ja muuttuneet ajan saatossa. Tietäjäys ja siihen erottamattomasti liittyvät loitsut ovat leimallisesti savolaisia: arkistojen kätköissä on tallennettuna loitsuja Savosta enemmän kuin mistään muualta maailmasta.

Tietäjistä tunnetuin ja myyttisin on ”Vaka vanha Väinämöinen, tietäjä iän-ikuinen”. Savossa Väinämöinen ei kuitenkaan ollut tietäjä. Savosta tallennetuista yli sadasta Väinämöis-runotoisinoista puuttuu osa ”tietäjä iän-ikuinen”. Etelä-Savossa hän on Ukko Vanha Väinämöinen, pohjoisessa Ite Vanha Väinämöinen. Savolaisten Väinämöinen oli jumaliin verrattava luojasankari, joka muistaa maailman syntyajat ja hallitsee vettä. Savolaisissa runotoisinoissa hänen on tietysti tulkittu olevan myös Savosta kotoisin.

Tietäjäkulttuurin tausta: kaskiviljely elämänmuotona

Miksi loitsuja on ollut niin paljon käytössä juuri Savossa? Syynä on pitkään vallalla ollut kulttuurimme muoto ja elämäntavan perusta: Tietäjäys oli ennen kaikkea kaskikansan uskonto. Professori Matti Sarmelan mukaan ”Kaskiviljelijän maailmankuva oli kuin sellaisen ihmisen, joka katsoi kotivaaraltaan ympärilleen, hajanaisille kaskiraivoilleen, etäisille järville, kalakentille ja ansapoluille. Hänen ympäristössään oli yhä enemmän tuntemattomuutta ja epävarmuutta. Kokeakseen elämänsä turvalliseksi tuon ajan menestyjän täytyi uskoa, että hän hallitsi ympäristönsä ja kykeni torjumaan ulkopuoliset, jotka uhkasivat hänen elinpiiriään, työtään ja osuuttaan luonnosta.”

Kaskeamisen alkuvaiheet Mikkelin seudulla on ajoitettu noin 700-luvulle. Kaskikulttuurin leviämisen Itä-Suomen sisämaahan mahdollisti uuden viljalajikkeen korpi- eli juureisrukiin käyttöönotto. Satoisa korpiruis menestyi happamassa kuusikkokaskessa, ja mahdollisti siis ns. huuhtakasken, eli uudisraivauksen havumetsäiseen vaaramaisemaan. Savilahden hallintopitäjästä uusia kaskimaita valloittamaan lähteneet viljelijät alkoivat 1300-1600-luvulla levittäytyä Itä-Suomen vaaroille. Lähtöpaikkansa mukaan heitä ruvettiin kutsumaan savolaisiksi. Väestönlisäyksen ja uusien toimeentulomahdollisuuksien ohella ajoi savolaisia erämaihin myös 1400-luvun lopulla kohonnut verotus, sekä kruunun tavoitteet saada itärajan seutu asutetuksi. Savolaisekspansio ulottui tunnetusti myös 1500-luvun lopulla Ruotsiin, minne syntyi ns. Vermlannin metsäsuomalainen asutus. Kantaväestö ei suhtautunut tulokkasiin kovin suopeasti, ja vainojen vuoksi osa muutti edelleen Norjan puolelle. Syynä paikallisten epäluuloon savolaisia kohtaan oli pitkälti heidän uskontonsa: loitsuja käyttäviä tulokkaita pidettiin vaarallisina noitina.

Kaskikansan elämäntapa oli moninaistaloutta. Monivaiheisen kaskenpolton ja viljelyn lisäksi elantoa tarjosivat karja, kalastus, riista, sekä muut metsänantimet. Kaskitalous vaati laajat nautinta-alueet, sillä huuhtakaski vaati aina uusien koskemattomien metsäalueiden käyttöönottoa. Metsittymään jätetyillä kaskiahoilla laidunsi karja, ja ne olivat myös parhaita marja- ja riistamaita. Kaskiviljelijä hyödynsi luontoa talon ja kyläpiirin ulkopuolella. Hänen taloutensa oli hajallaan luonnossa; kaskikansat eivät yleensä ole tunteneet maan pysyvää yksityisomistusta. Kuka tahansa pystyi valtaamaan yhteisiltä takamailta itselleen uuden kaskialueen.

Savolaisen kaskikansan toimeentulostrategian perustana oli luonnon hallinnan vapaus ja valintojen monipuolisuus. Sen käänköpuolena oli toimeentulon epävarmuus, luonnonolojen vaihtelevuus, metsän pedot, sairaudet ja kilpailevat suku- ja perheyhteisöt. Toimeentulon turvaamiseen tarvittiin ympäristön- ja elämäntaloutta, ja se saavutettiin uskon, riittien ja loitsujen avulla.

Toimeentulo liittyi tiiviisti myös sosiaaliseen yhteisöön. Savolais-karjalaisen kaskikulttuurin sosiaaliset instituutiot toimivat sukusiteiden varassa. Kaskikauden vaara-asutukselle ja ilmeisesti jo rautakauden oloille olivat tyypillisiä pienet sukukylät, jotka syntyivät pioneiritalon ympärille. Keskeisin sukuryhmä oli suurperhe, sekä avioliittojen kautta syntynyt heimokunta. Suurperheitä muodostivat yleensä veljekset perheineen, mutta siihen on voinut kuulua myös muiden sukulaisten perheitä, myös ottolapsia, ja jopa ei-sukua olevia yhtiömiehiä, joiden kanssa solmittiin rituaalinen sukulaisuus. Laaja suku oli tärkeä, sillä ihmisen asema perustui hänen paikkaansa suvussa ja omiin henkilökohtaisiin ominaisuuksiinsa, ei perittyyn maaomaisuuteen. Mitä suurempi ja toimeliaampi oli oma perhe ja suku, sitä enemmän sillä oli arvovaltaa muiden silmissä. Keskeistä oli sukujen keskinäinen kilpailu tarjolla olevista resursseista.

Savolainen kylä rakentui luonnon ehdoilla lukuisine pienine aittoineen ja talleineen, jotka levittäytyivät pihapiiriin vailla täsmällistä järjestystä. Kylät tai erillistalot sijaitsivat kaukana toisistaan. Päärakennus oli useimmiten vaatimaton savutupa, jossa suurperheen lisäksi saattoi talvisaikaan asustaa myös muutama kotieläin. Esimerkiksi kanat majailivat uunin alla olevassa hirsisokkelissa. Savolaisten kaskitalonpoikien jokapäiväistä kulttuuria luonnehti yksilöllisyys, omintakeisuus ja arkisuus. Ravinto koostui pehmeästä leivästä, nauriista, kalasta ja riistasta. Hengenravintoa tarjosivat vanhamittaiset runot, arvoitukset, sadut ja kertomukset. Myös kertojana savolainen oli individualisti. Päinvastoin kuin läntisessä perinteessä, meillä ei ylläpidetty normatiivisia juonellisia toistuvia tarinoita, vaan Savossa kilpailtiin yksilöllisessä sanomisen taidossa. Kertomusperinne oli realistista ja suvaitsevaa, eikä sisältänyt kristillis-moralistista tuomitsevuutta, kuten läntisen Suomen agrariiyhteisössä. Kaikista elävintä henkistä perintöä meillä kuitenkin olivat loitsut.

Tietämyksen juuret: vainajakultti

Kaskikaudella ihmistä kiinnosti ennen kaikkea maan kasvu, hedelmällisyys ja karjataloutta uhkaavien vaarojen torjuminen. Samanlaisen kulttuurin pyhä eläin karhu oli muuttunut vahinkoeläimeksi, joka haaskasi kaskihalmeita ja tappoi metsissä kulkevaa karjaa. Ennen kaskikulttuurin kukoistuskautta, alkavan viljelykulttuurin aikana vallalla oleva uskonto oli vainajakultti, josta jäi vaikuttamaan monia piirteitä pitkäksi aikaa.

Alkavissa viljely-yhteisöissä rautakaudella suvun vainajat saivat yhteisöllisen merkityksen. Meillä Mikkelissäkin on monia rautakautisia kalmistoja, joissa hautavarustelu on hyvin rikas. Vainajat puettiin juhla-asuunsa ja heille laitettiin mukaan hautaan omat aseensa, korunsa, tarve-esineitä sekä ruokaa. Vainajat haluttiin varustaa matkalle Tuonelaan ja heidän haluttiin tulevan toimeen kuolleiden puolella. Uskottiin siis, että he jatkoivat elämäänsä Tuonelassa. Suvun vainajien yhteisöllinen merkitys oli siinä, että heidän uskottiin jäävän raivaamiensa peltöjen ylliluonnollisiksi omistajiksi eli haltioiksi. Haltiat suojelivat jälkeläisiään ja työnsä jatkajia, mutta myös valvoivat sukuyhteisöjen moraalia. Hautapaikat olivat peltoraivioiden läheisyydessä, ja niistä muodostui riittipaikkoja, jotka antoivat uusille sukupolville hallintaoikeuden maahan. Kalmistot ja vainajien peltoraivioiden kautta koko talonpiiri oli

ulkopuolisille pyhä, eli erotettu, suljettu ja kielletty. Vainajakultti tuki varhaisen kaskiviljelijän oikeuksia hänen ympäristössään, ja oli yhteisön perusta määrittäessään maanhallintaoikeuksia.

On todennäköistä, että juuri rautakauden viljely-yhteisöissä muodostui esi-isien kultti uhreineen ja muistajaisineen, koko se paikallisten sukuyhteisöjen kulttuuri, johon kuuluivat tietäjät, vanhamittaiset runot ja loitsut, sukuhäät ja –hautajaiset. Näitä rautakauden viljelijäyhteisöjähän meillä oli Mikkelin seudulla Tuukkalan lisäksi lukuisia, täällä sijaitseva Päijänteen itäpuolisen Suomen rautakautinen keskus. Mikkelin seutu on näin siis paitsi hallinnollisen Savon syntyseutu, myös savolaisen henkisen kulttuurin kehto. Toki tulee muistaa laajemmat kulttuuriyhteydet, monilla myyteillä on esikuvansa tai vertailukohtansa paitsi muualla Suomessa, myös muilla suomensukuisilla kansoilla tai Keski-Euroopassa. Emme eläneet eristyksissä täällä rautakaudellakaan.

Vainajakultin aikana kalmistoista muodostui riittipaikkoja, joita kutsuttiin hiisimetsiköiksi. Hiisi-nimisiä paikkoja on laskettu Savosta 87 kappaletta, näistä valtaosa on Etelä-Savossa. Asutuksen sisään sijoittuvat hiidet ovat todennäköisesti olleet yhteisön kulttipaikkoja, pyhiä lehtoja. Hiisien keskittyminen Etelä-Savoon on tulkittu siten, että 1500-luvulla pohjoiseen muuttaneet savolaiset eivät enää käyttäneet hiisimetsiköitä uhraamiseen, vaan tapa oli tuolloin jäämässä pois kirkon vaikutuksesta. Kristillinen kirkko toimikin aktiivisesti hiisimetsiköiden tuhoamiseksi. Esi-isien kultti oli kirkolle kilpailija ja piti pakanallisena hävittää. Katolinen kirkko joko hävitti tai otti käyttöönsä sukukalmistot mm. rakentamalla niiden paikalle kirkkoja. Kirkon varhainen tapa haudata vainajat kirkon lattian alle on tulkittu vainajien siirtämiseksi ”turvaan” vainajakultin ulottumattomiin. Hiisimetsiköiden aktiivinen hävittäminen järkytti myös rautakauden yhteisöjen taloudellisia rakenteita. Metsiköt olivat määrittäneet sukujen viljelymaiden hallintaa vainajien auktoriteetin kautta. Kun ne poistettiin, tämä yhteisöllinen järjestys mureni.

Pyhän lehdon lisäksi hiisi-sana on tarkoittanut jonkinlaista yliluonnollista olentoa. Savolaiset loitsut kuvaavat Hiittä jäniksiä ja metsälintuja ansaan ajavaksi olenoksi, pelottavaksi metsänhaltiaksi. Loitsuissa hiittä manattiin paitsi ajamaan riistaa, myös tietäjän avuksi esimerkiksi sairautta luomaan tai parantamaan. Hiiteen vetoamalla tietäjä houkutteli pahimmat mahdolliset voimat avukseen. Kristinuskon vaikutuksesta Hiisi alettiin rinnastaa paholaiseen. Hiiden synonyymi oli Hitto. Nykypäivän varsin viaton kirosana on siis ennen ollut varsin voimallinen ja vaarallinen.

Uhripaikat

Pohjois-Euroopassa pyhän lehdon merkkejä ovat olleet kivi, puu tai lähde, jotka toimivat tämän- ja tuonpuoleisen maailmojen välisen rajan merkkeinä. Niiden luona voitiin saada yhteys tuonpuoleiseen, vainajiin. Niinpä vaikka hiisilehdot hävitettiin, uhrikivet ja –puut säilyivät Savossa jäänteinä vainajakultista vielä pitkälle 1800-luvulle saakka. Savosta on merkintöjä myös erityisistä uhriaitoista, jotka sijaitsivat pihapiirissä. 1600-luvulla uhriaittoja oli vielä ainakin Kangasniemellä ja Suomenniemellä. Kirkko määräsi ne kuitenkin hävitettäväksi.

Luonnonympäristössä uhraaminen olikin helpompaa suorittaa salaa kirkon valvovalta silmältä. Etelä-Savossa tiedetään olevan uhri- tai kuppikiviä Museoviraston Muinaisjäännösrekisterin mukaan noin sata. Näistä ehdoton enemmistö, 82, on nykyisen Savonlinnan alueella. Uhrikivet sijaitsevat usein viljelymailla. Kivelle tai niiden koloihin on viety uhreja vainajille ja haltioille, jotka uhrin avulla pitivät huolta suvun menestyksestä. Uhrikivien käytöstä on Savossa säilynyt tietoa 1900-luvun alkuun saakka.

Uhrikiviä vielä yleisempiä olivat kaskikulttuurissa uhripuut. Tietoa uhripuista on talletettu lähes jokaisesta savolaispitäjästä. Uhripuuna toimi useimmiten suuri kuusi, koivu tai mänty. Uhripuuta kutsuttiin myös elättipuuksi tai pitämyspuuksi, sekä hiisipuuksi, mikä viittaa suoraan jatkumoon hiisimetsiköiden kanssa. Mielenkiintoinen nimitys on myös lyylytyspuu. Lyylytä-verbi esiintyy Kalevalassa, ja tarkoittaa puun juurella uhraamista, rukoilemista ja lepyttelyä. Lyyli on myös lykky-sanan synonyymi, eli merkitsee onnea.

Savolaiset uhripuut sijaitsivat rautakauden hiisimetsikköjen tapaan pihapiirissä tai peltojen liepeillä ja niiden kautta kautta voitiin olla yhteydessä suvun vainajiin ja haltioihin. Haltioille kuului osuus siitä, mitä maa tuotti, ja niille annettiin vastalahja siitä, että karja kulki haltian mailla tai että ihminen rakensi sinne talonsa ja raivasi kaskia. Uhreiksi vietiin niin sanotut esikoisantimet, eli ensimmäinen osa kaikesta, mitä maa tai karja tuotti. Ensimmäiset jyvät kaikesta viljasta, ensimmäiset kalat kausipyynnin alkaessa, ensimmäiset ternimaidon tipat lehmän po'ittua jne vietiin uhripuun juurelle. Vainajille ja haltioille uhrattiin myös aina kun aloitettiin jokin merkittävä työ, kuten kylväminen tai talon rakentaminen.

Elämänkausiriitit lapsen syntymän, häiden ja kuoleman yhteydessä toimitettiin uhripuun juurella. Uhreja annettiin myös tietyin määräjain vuodenvaihteen mukaan. Tärkein uhriaika oli satokauden päätös, vuodenvaihte eli kekri. Kekriä nimitettiin myös jakoajaksi; silloin jaettiin suvun vainajille ja maan haltioille osuus vuoden tulosta. Kekri oli kaskikansan tärkein vuotuisjuhla, joka säilytti asemansa pisimpään juuri Itä-Suomessa. Päättäneen sadonkorjuun antimista nautittiin juhla-aterialla, joka usein oli lammasta. Samalla pyrittiin varmistamaan hyvä sato seuraavalle vuodelle viemällä kekrilampaan luut tai kallo uhripuun juurelle. Tämä tapa säilyi Savossa tapana hyvin pitkään, siitä on tietoa vielä 1900-luvun puolelta.

Kekrin viettoon kuului myös ”kekkin kiertäminen”. Merkillisesti pukeutuneet kekripukit, köyrimöröt ja köyrittäret kiersivät talosta taloon ja vaativat kestitystä. Mikäli ruokaa tai viinaa ei ollut tarjolla, he uhkasivat särkeä talon uunin. Kekriin liittyi myös paljon lukuisia taikoja ja loitsuja, josta esimerkki Anttolasta vuodelta 1933:

Pitkälahti. Aatami Pyrhönen, 78 v. Kekritaikoja. *Kekrinä viskottii talakkunamykyjä liävässä ja sanottiin: Kaarina kipo kapone, Aota minu Mansikkijae! Kekritaiaat hyvin usein liittyi karjaan.*

Jos kekriaikaiset tai mitkä tahansa uhripuun riitit laiminlyötiin, seurauksena oli huonoa onnea talolle ja suvulle. Puun vahingoittaminen oli ankarasti kielletty, sillä puulla oli suora kohtalonyhteys omistajiinsa. Jos puuta vahingoitettiin, siitä aiheutui esimerkiksi tulipalo tai karjan sairastuminen. Rangaistus saattoi kohdistua myös talonväkeen, erityisesti vanhaanemäntään, jonka tehtäviin uhripuun hoitaminen yleisesti kuului. Myös puun vahingoittajalle kävi huonosti. Häntä kohtasi vakava sairaus, vammautuminen, mielitauti tai jopa kuolema. Uhripuun kasvaminen rehevänä ja hyvinvoivana on merkinnyt talon menestystä, jos taas uhripuu kuihtui tai kuoli, se saattoi merkitä koko suvun häviötä. Uhripuita pyrittiin hävittämään Savossa etenkin 1700-luvun alussa. Pelko puuta kohtaan oli kuitenkin niin suuri, että moni niistä jäi paikoilleen.

Kaikki uhripuut eivät kuitenkaan sijainneet pihapiirissä. Niitä oli myös metsässä, saarissa tai korkeilla mäillä. Luonnonympäristössä sijainneet puut, uhrikivet, tai –lähteet eivät liittyneet vainajakulttiin. Niitä käytettiin omaperäisten jumalien palvontaan tai lepyttelyyn.

Savolaisten jumalat

Alussa mainitsin savolaisten jumalat ja Ukon vakat. Esikristillisessä kaskikulttuurissa merkittävin etnisen kultin palvonnan kohde oli Ukko. Ukko oli sateen ja ukkosen jumala, hän pystyi nostattamaan pilvet ja tuulen. Tuulella ja sateella oli suuri merkitys kaskea poltettaessa ja tietenkin rukiin kasvussa. Ukko kuviteltiin esimerkiksi sinipukuiseksi vanhaksi mieheksi, joka kulki pilvissä. Joskus kuvattiin hänen pukeutuvan tuliseen turkkiin. Hän omasi mahtavan voiman ja hänellä oli myös ase, salama. Ukon kuviteltiin lyövän maahan kiviaseella, joka pirstoo puun. Tällaisen mustan terävän kiilamaisen kiven, ukonvaajan, saattoi joskus löytää ukkoseniskemältä paikalta. Ukonvaaja oli voimakas taikaesine. Sen uskottiin suojaavan tulipalolta, ja esimerkiksi Leppävirralla on perimätiedon mukaan ollut tapana sytyttää kaski ukonkivestä isketyllä tulella. Ukonvaajalla oli myös parantava vaikutus. Myöhemmin ukon asetta on kuvattu myös

vasaraksi tai miekaksi. Ukkoa onkin usein verrattu skandinaaviseen säänjumala Thoriin, jolla on kuuluisa vasaransa.

Ukko-alkuisten paikannimien, Ukonsaari, Ukonmäki, Ukonvesi jne., on tulkittu olevan muinaisia Ukon palvontapaikkoja. Ukon vaimo oli Rauni, joka savolaisten suussa muuntui muotoon Ryönikkä. Ryönikän on tutkimuksissa tulkittu identifioituneen sateenkaareen, joka näkyi ukonilman jälkeen. Sateenkaaren kuviteltiin juovan vettä järvestä tai lähteestä, joka sitten satoi pilvistä alas. Toinen tulkinta liittyy Ryönikän ruotsinkielien rönnsanan kautta pihlajaan, joka on monessa yhteydessä mainittu pyhäksi puuksi. Skandinavisessa tarustossa pihlaja on Thorin pelastaja.

Miten tahansa, Ryönikkää ei sinällään ole meillä palvottu. Sen sijaan Ukolla on ollut oma keväinen palvontajuhlansa, ukonvakka, jota Agricola kuvasi vuonna 1551. Ukonvakka pidettiin joko kevätkylvön aikaan tai kesäkuussa kuivuuden aikaan tarkoituksena saada sadetta viljalle. Kyseessä olivat suuret juomingit, johon osallistuivat niin miehet kuin naiset. Pitojen tärkein osa oli Ukon maljan juonti, joka useimmiten oli olutta. Juhlaan saattoi liittyä myös lauluja ja veden symbolista pirsrottamista järven tai puron rannassa. Myöhemmin ukon vakat pelkistyivät tarkoittamaan juuri ukon maljan juomista. Käräjäpöytäkirjojen perusteella ukon vakkoja vietettiin rangaistuksetta 1660-70 –luvulle saakka, mistä alkaen siitä tuli kiellettyä.

Ukon vakka –nimityksen on tulkittu johtuvan siitä, että ukon maljan olut tuli valmistaa tietyllä tavalla. Ohraa piti laittaa vakassa talon katolle. Sadevesi kasteli jyvät, ja näistä jyvistä tehtiin maltaat olutta varten. Ukon maljojen oluen piti olla vahvaa: mitä enemmän väki oli juovuksissa, sitä enemmän tuli viljaa.

Myös viljoilla oli omat jumalansa. Rukiin jumala oli Runkoteivas, joka tunnetaan myös nimellä Rongoteus. Rongoteus mainitaan useissa loitsuissa Pohjois-Savossa, joissa sen nimi esiintyy myös muodossa Rukitohvana. Erilaiset kirjotusaset selittyvät mm. kerääjien omalla murretaustalla tai ruotsinkielisyydellä. Runkoteivasta palvottiin Pohjois-Savossa vielä ainakin 1700-luvulla.

Ohran suojelija taas oli Pellon Pekko. Pekon sanottiin antavan hyvää vierrettä, jota sanottiin pellon maidoksi. Pekko oli paitsi ohran, myös ohrajuoman, oluen haltia.

Viljojen jumalien lisäksi Agricolan luettelossa vuodelta 1551 mainitaan Äkräs, joka oli nauriiden, papujen ja herneiden jumala. Äkrästä on myös tietoja 1700-luvun puolivälistä Kuopion seudulta. Naurishan oli merkittävä kaskikansan elintarvike ennen perunan tuloa. Pyhäältä Äkräältä pyydettiin mahdollisimman suuria nauriita. Nauriin kylväjän tuli heitellä lakkia tai kuppia korkealle, ja sanoa ”Pyh’äkrässie, noin suuria nauriita”.

Maan kasvun ja hedelmällisyyden jumalia oli kaksi. Sämpsä Pellervoisen erikoisala oli kylvö, ja häneltä pyydettiin apua kylvötoihin ryhtyessä. Sämpsä Pellervoinen esiintyy mm. Ukon vakoissa esitetystä ukon virressä. Toinen maan kasvullisuuden jumala oli Vironkannos. Kuten Runkoteivaasta, myös Vironkannoksen nimestä on useita muunnelmia. Agricolan mukaan se oli kauran jumala, mutta E.N. Setälä on myöhemmin selittänyt mm. nimen etymologian perusteella Vironkannoksen olleen suomalainen skandinaavisen Freyr-jumalan vastine, joka oli maailmaa kannattava hedelmällisyyden hallitsija.

Metsän jumala oli Tapio. Suomen uskontotieteen klassikon Uno Harvan mukaan Tapio oli alun perin synonyymi metsälle, ja vasta myöhemmin sai personoidun muodon ja alettiin ymmärtää metsän haltiana tai jumalana. Tapio esiintyy monissa metsästykseseen liittyvissä loitsuissa, joissa häneltä pyydetään saalista. Kaikki metsäneläimet olivat Tapion karjaa, ja siten pyydetyt riistaeläimet olivat tappiota Tapiolle. Tätä vahinkoa korvatakseen metsästäjän tuli lepytellä Tapiota ja toimittaa uhreja. Uhriksi tarjottiin osaa saaliista, johon oli usein sekoitettu vähän viljaa tai metalleja, tinaa, vaskea tai hopeaa. Uhripaikkana oli usein Tapion pöytä, eli tasalattainen kuusi (kuvassa). Myös muurahaiskeko oli yleinen uhripaikka. Tapiolle uhrattiin myös

keväisin, kun karja laskettiin metsään, jotta pedot eivät verottaisi karjaa, tai karja ei joutuisi metsänpeittoon, eli eksyksiin.

Esikristillisten jumalien palvonta luonnollisesti väheni kristinuskon vaikutuksesta. Loitsuissa ja taioissa etenkin Ukko ja Tapio säilyivät kuitenkin vielä 1800-luvun loppuun, ja toimivat usein kristillisen luojaan, Jeesuksen ja katolisesta ajasta jääneen neitsyt Marian rinnalla. Esimerkiksi synnytystuskia helpottamaan pyydettiin yhtä aikaa ukkoa ja Mariaa. Savonrannalta on 1908 tallennettu synnytyssaunassa luettava loitsu, josta tässä katkelmia:

”Oi ukko, ylijumala --- Kivi sorra kiukahasta, Muju muurista murena, Poika neitosen povesta, Lapsi vaimon lantehesta! --- Neitsyt Maria emonen, Tule tänne kutsuttaissa, Käypä tänne käskettäissä, Sin' oot vanhin vaimoloista, Esin emä ihmelöistä! --- Päästän maalle matkamiehen, Pienisormisen pihalle, Näitä maita marssimahan, Ilmoja ihaelemahan”

Tietäjäys

Tietäjäys kumpusi jo mainitusta taloudellis-sosiaalisesta ympäristöstä, jossa kaskikansa eli. Kaskiviljelyyn ja pyyntielinkeinoihin liittyi paljon epävarmuutta. Menestyäkseen ja kokeakseen turvallisuutta kaskiviljelijän tuli pystyä uskomaan, että hän hallitsi ympäristöään ja kykeni torjumaan kilpailijat, jotka uhkasivat hänen osuuttaan luonnosta ja sen antimista. Tähän ekosysteemin epävarmuuteen vastasi tietäjäys.

Aikakauden mielenmaisemaa hallitsi kaksi käsitettä, lykky eli onni, sekä väki eli voima.

Lykky eli onni oli maailmassa olevaa hyvää. Kyseessä saattoi olla vilja- tai kalaonni, karjaonni, lapsilykky, jne. Oleellista oli, että onnen summa maailmassa oli vakio. Tästä onnesta jokainen pyrki saamaan itselleen mahdollisimman suuren osan. Tosin saavutettu onni oli aina pois joltakin muulta. Onnen maaginen anastaminen ja anastajien maaginen torjunta olivat kaskikansan elämisen keskeisintä tekniikkaa. Onnea pyrittiin hallitsemaan paitsi jo mainituilla uhreilla, myös taioilla ja loitsuilla. Niitä saattoi tehdä jokainen oikeat sanat tai riitit tunteva ihminen. Suurin magian taitaja oli kuitenkin tietäjä, joka hallitsi väkeä.

Väki oli yliluonnollista voimaa, kasvun ja hedelmällisyyden energiaa, tai niiden vastaenergiaa. Väkeä oli esimerkiksi metsällä, vedellä, tuulella, kalmalla, naisella. Myös tietäjällä itsellään oli väkeä, se oli hänen luontonsa, jonka hän manasi esiin aloittaessaan esimerkiksi parannustaikoja. Tietäjältä odotettiin vastauksia siihen, kuinka jokin vaara tai sairaus oli syntynyt ja kuinka siitä päästiin eroon. Hänen perustehtäviään oli suojata kaskihalmeet ja karja pedoilta, sekä kalanpyydykset ja ansapolut ulkopuolisilta. Hän nosti sateen ja tuulen, esti tulen leviämisen kaskea poltettaessa, vapautti karjan metsänpeitosta, paransi sairaut ja nosti tai kylmäsi lemmen. Tietäjä saattoi myös aiheuttaa pahaa. Tätä kutsuttiin mustaksi magiaksi. Erilaisissa sosiaalisissa ristiriitatilanteissa tietäjä saattoi ampuu toisiin sairauksia, lähettää vihamiehen karjaan ns. nostokarhun tai –käärmeen, ehdyttää lehmät tai pilata pyydykset. Keskeistä oli myös näiden pilausten poistaminen ja torjuminen.

Pahan katsottiin olevan aina jonkin ulkopuolisen aiheuttamaa, kuten suuttuneen haltian tai pahansuovan ihmisen. Tietäjällä oli valta aiheuttaa ja torjua tätä pahaa, jonka avainsanoja olivat paha silmä, kateet ja pilaukset. Erityisen herkkää aikaa pilaukselle olivat ihmiselämän käännekohtat, syntymä ja varhaislapsuus sekä avioliiton solmiminen. Vahingoittaminen tapahtui silmäämällä eli pahalla silmällä katsomalla. Pahassa silmässä oli katseen voimaa eli väkeä. Sen saattoi saada syntyessään, jos synnytys oli jollain tapaa epätavallinen tai lapsi syntyi esimerkiksi hammas suussaan. Paha silmä saattoi olla siis muillakin kuin tietäjillä. Silmäämällä pilaamista pelättiin niin paljon, että monien toimitusten katselu tai vilkuilu oli kielletty. Esimerkiksi eläintä teurastettaessa tai salvetessa kukaan ylimääräinen ei saanut vilkaista eläimeen, samoin lypsettäessä lehmä tai vaikka ansoja asettaessa kukaan vieras ei saanut niitä katsoa. Jos taloon tuotiin uusi kotieläin, sitä ei heti saanut rientää katsomaan, ettei se silmäntyisi. Jos joku kuitenkin sattui

katsomaan, sanottiin esimerkiksi: *"Nenä persiisees! Vai out jo sitä silemeemässä!"* Myöskin heti, jos jokin työ epäonnistui vieraan läsnäollessa syytettiin, että *"sie silemäsit sen"*.

Kateus vie kalat vedestä, sanotaan vieläkin. Alun perin tämä on tarkoittanut kateita, eli toisen onnea havittelevan ihmisen pyydyksiin asettamaa pilausta. Jos esimerkiksi kalansaalista ei saatu, oli varmaa, että joku oli pilannut pyydykset tai veden. Pilauksen poistoon oli omat loitsunsa. Kateet olivat käytössä toki muillakin elämänaloilla kuin kalastuksessa.

Kaksi esimerkkiä Heinävedeltä vuodelta 1934, ensimmäisessä nostetaan paha toista vastaan ja toisessa palautetaan paha taikojalle.

"Nouse kalama kankahalta, Paha henk pahasta muasta, Tapa tallista hevonen, Navetasta nahkaruavas!"

Loitsusanat toisen taikojen tyhjäksi tekemiseksi. *"Syrjitses syyttömän, Vieritse vijattoman, Käykyy piälen käskijäätä, Nouskuum piälen nostajaasa!"*

Tietäjä ylläpiti siis eräänlaista onnen ja epäonnen tasapainoa kaskiviljelijöiden yhteisössä. Maagisen koston pelko piti yllä yhteiskunnallista järjestystä erämaaoloissa, joihin laillinen esivalta ulottui huonosti. Tosin tietäjät katsoivat voivansa vaikuttaa myös esivaltaan. Esimerkiksi kuululta juvalaiselta tietäjältä Paavo Kiiskiseltä eli Köpöltä C.A. Gottlund merkitsi vuonna 1816 talteen tuomarin lumoamisloitsun.

Tietäjäyys oli menestymisen kannalta välttämätöntä toimintaa, ja lävisti kaikki elämänalueet. Loitsuja oli joka lähtöön ja toimeen. Useimmiten tietäjät olivat miehiä, mutta paljon oli myös naistietäjiä. Tietäjä hallitsi ns. suurta magiaa, joka oli vain spesialistien hallussa. Pieni magia taas oli kenen tahansa hallussa, se oli arkipäivän loitsuja ja taikoja. Pienen magian piirissä naisille kuuluivat elämänkausiritit syntymästä kuolemaan, kodin piiriin ja karjanhoitoon liittyvän onnen turvaaminen, miehille taas viljelyn, metsästyksen ja kalastuksen loitsut.

Mikä on loitsu?

Perinnetieteen terminologian mukaan *"Loitsu on sanakaava, jonka toistaminen joko hiljaa tai julkisesti tuo avun. Loitsun esittämisen, loitsimisen, kuvitellaan välittömästi saavan aikaan tai estävän jotakin, tai pakottamaan jonkin yliluonnollisen olennon toimimaan halutulla tavalla. Tämä tarkoittaa siis, että sanassa on voimaa."* *"Sanan mahti"* on edelleen arkikäytössä oleva termi.

Seuraavassa esittelen eri elämänpiirien loitsuja ja taikoja, joiden kautta kaskikansan maaginen maailmankuva toivottavasti aukenee hiukan lisää. Magian uskottiin toimivan kolmella eri mekanismilla: oli kosketus-, yhtäläisyys- ja ennemagiaa. Kosketusmagian ajateltiin toimivan siten, että aiemmin kosketuksissa olleet asiat vaikuttivat toisiinsa, yhtäläisyysmagian mukaan taas samanmuotoinen asia vaikutti samanmuotoiseen. Ennemagiassa taas oli kyse enneunista tai ennusmerkkien lukemisesta eri yhteyksissä.

Seulasta ennustamista on Elias Lönnrot kuvannut vuonna 1828 Hirvensalmella tehdyn seuraavasti:

"Arpa sekä muut taikauskoiset tavat ovat täällä vallan yleisiä. Arvanheitto toimitetaan täällä seuraavalla tavalla: seulan sisälaidalle pannaan rautapalanen, hiiltä ja vähä suolaa sekä virsikirja; vastaisen laidan ulkopuolelle kiinnitetään sakset, joihin kaksi henkilöä tarttuu, kumpikin silmukkaansa nimettömällä sormellaan. Näin pidetään seulaa vähän nostettuna maasta riippuvassa asennossa. Sen jälkeen tehdään useita kysymyksiä, jotka kaikki asetetaan niin, että vastaus saattaa olla joko myöntävä tai kieltävä. Jos seula pysyy liikkumattomana, merkitsee se kieltävää vastausta, mutta jos seula jotakin kysymystä tehtäessä kääntyy, mikä lopulta välttämättömästi tapahtuu, koska seulaa kannattavien sormet väsyvät, niin pidetään myöntävää vastausta järkähtämättömän varmana."

Viinan helmeilystä astiassa ennustettiin myös. Viina oli muutenkin tietäjillä paljon käytössä, lääkkeenä, voiteiden pohjana ja uhrina.

Seuraavaksi miesten maailman loitsuja, metsästystä, kalastusta ja viljelyä.

Etelä-Savon pitäjistä on tallennettu erilaisia pitkiä versioita metsämiehen virrestä tai luvusta, jossa pyydetään Tapiolta, joskus myös Ukolta, metsästysonnea. Tässä esimerkkinä varsin pelkistynyt versio Heinävedeltä vuodelta 1933.

Jussi Räsänen, kalastaja, 45 v. Pyyntimiesten metsään lähtö. Kun pyyntimiehet läksivät, pi' akkaihe olla toisela puolela tuppoo, jotteivät olleet missää kosketuksessa mehtämiehiin kansa. Vanhin mies loihti: *Lähemme miehissä metäle, Urohissa ulukotöile, Ota mehtä miehiksesi, Urohiksesi Tapio, Auta onni ottamaha, Metän kaunis kuutamaha!*

Yleisen metsäonnen lisäksi omat loitsut ja taikat oli eri riistoille, karhulle, peuroille, ketuille, jne. Esimerkiksi jänislankoja asetettaessa voitiin lausua: *Jänis jäppä juppaniska, Nouse norosta ylös, Tiele korvesta kohenna, Jos joki ettees tulloo, Silekki sillaksi sivalla, Punaparta portahaksi!* Näin on kertonut Anttolassa Viljam Lampinen 1900-luvun alussa.

Eniten loitsuja oli kuitenkin linnustamiseen. Erikseen taikoja ja loitsuja oli myös itse metsästäjää varten, koiralle ja pyssylle, sekä tietenkin näiden kaikkien pilaamiseen ja pilauksesta päästämiseen, sekä suojaamiseen kateilta.

Esimerkiksi Ristiinassa vuonna 1914 Loviisa Syrjäläinen on kertonut, että ”*Toisen pyssy pilattiin sanomalla: Lintu lentoon, Höyhen maahan, Pyssy paskaa täyteen!*”

Pyssy taas poistettiin pilauksesta esimerkiksi Mäntyharjun Halmeniemessä 1890-luvulla seuraavasti:

”Pyssy jos piloille tuloo ja ei linnut putoa, niin pitää männä mettään ja ampua sillä pyssyllä muurahaispesään, pohjanpuolelta päiväänpäin, ja sitte käyvä takaperin 9 askelta ja sitte kievottoman sitä pyssyä kolmet kertoa vasemman reijen ympär myötä päivään ja sitten sanoman: Yks sinulle, yheksän minulle!”

Kalastuksessa oli metsästyksen tapaan tärkeää yleinen pyyntionni, pyyntivälineiden pilaus ja pilauksen esto. Loitsuja luettiin pyydyksiä valmistettaessa ja kalalle lähdetessä. Erityisen tärkeitä olivat erilaisten pyyntien ensimmäiset kerrat, kuten esimerkiksi

”Kun ensikerran kesällä menee ongelle, pitää onki ensiksi viskata etelään päin ja lausua: Tule, kala, koukkuani kohottamaan, Väkärautoo vääntämään!” Näin on kertonut Matti Hämäläinen Mikkelin pitäjistä 1890.

Onkimiehen lukuja on runsaasti etenkin Anttolasta. Sieltä on myös seuraava verkkoihin liittyvä loitsu:

Verkon kutomista alettaessa taas *”Lyötii kävylä toesta kynsile ja sanottii: Kussa käpy, kussa kalavoen, Lahna lahela kuttoo, Ruotoselekä ruoskuttaa.”*

Viljelyn eri vaiheet ja sato

Kaskiviljelyn eri vaiheisiin oli jokaiseen omat loitsunsa. Kasken kaatamisesta on 80-vuotias Heikki Eronen Heinävedeltä vuonna 1934 kertonut seuraavaa:

”Kun kaskehakkuusee ruvetessa ol' ensimmäinen puu kuavettu, nii sanottii: Sinne asti kaski kuatukoon, Jonne huuto kuulunoo!”

Kaskea poltettaessa ja viertäessä oli tärkeää olla oikeanlainen tuuli. Apua pyydettiin yleisesti Ukolta, kuten edelleen Heinävedeltä 30-luvulta olevassa esimerkissä: *”Viertämään ryhdyttäessä tuulen nostattamiseksi vihellettiin ja huuvettiin: Tuule, ukko tuulijainen, Tuo tuulta tullessas!”* Tässä esimerkissä näkyy viljelytaioissa yleisesti käytössä ollut jäljittelytekniikka, viheltäminen jäljitteli tuulen ääntä.

Ukkoa muistettiin myös kylvöä aloitettaessa: *”Kun kylvö aloitetaan, heitetään ensimmäinen kourallinen pellon ulkopuolelle ja sanotaan: Siinä on Ukolle!”* Tämä esimerkki on 1920-luvulta Hirvensalmelta. Tyypillistä tässä on, että Ukko saa ensimmäisen osan siemenistä, jolla pyritään turvaamaan kylvön onnistuminen.

Myös rikkakasveja ja tuholaisia torjuttiin loitsimalla. Seuraavissa esimerkeissä Mikkelin pitäjistä 1900-luvun alusta on myös käytössä jäljittelytekniikka.

”Pelto ei kasva ohdakkeita, kun jouluaamuna käypi alasti viitake kädessä kahdesti myötä- ja kerran vastapäivään pellon ympäri sekä niittää ja hymisee: Minä niitan ohdakkeita.”

”Laskiais päivänä sit kun rokka on syöty, menee yksi henkilö lasin taa ja raapii maata, toinen henkilö kysyy lasista: Mitäs tiet? Se, joka on lasin takana, vastaa: Kitken pellavasta. Kun sen tekee, niin sit ei pellava kasva kesälä heinää.”

Edelleen Mikkelin pitäjistä 1890-luvulta esimerkki:

”Madot lähtevät kaalista, jos sunnuntai aamuna ennen auringon nousua saa salaisesti poroa toisesta kylästä [ilmeisesti kahvin-], pitää porot kourassa ja hyppää kahdesti myötä ja kerran vastapäivään kaalimaan ympäri. Lausuu: Pois mavot kaalistani! ja viskaa porot kaalimaahan.”

Karjaonni

Karjataiat liittyivät useimmiten karjan hedelmällisyyteen, tuottoisuuteen ja terveyteen, eläinten säästymiseen pedoilta ja tietenkäin pilauksilta.

Karjan menestymisen avain oli hedelmällisyys. Niinpä oli käytössä erilaisia tiineyslukuja ja –taikoja, joilla turvattiin karjan lisääntymistä.

Kun sitten vasikka oli syntynyt, uhrattiin ensimmäiset ternimaidon tipat uhripuulle tai –kivelle. Vasikan elinvoimaa pyrittiin myös turvaamaan monin keinoin. Mikkelin pitäjän Seppälän kylässä on v. 1890 kerrottu seuraavaa: *”Kuin vasikkata ensi kerran juotetaan, kolistetaan ensin kolme kertaa nokia uunin katoksesta juoma-astiaan, otetaan rippuneita heiniä tien vierestä, pannaan juoma-astiaan ja juotetaan vasikka; ja kuin vasikka on juonna, otetaan heinät ja viskataan ne pitkin selkää lattialle, ja sanotaan: Syö noita, niitä ennen isäs ja emäs söivät. Tulee vasikasta hyväruokanen lehmä.”*

Jos eläin ei syönytkään hyvin, oli siihenkin omat keinonsa. *”Kun hevonen, tahi mikä elävä tahhaan öhöttää syömitönnä yhdessä kohin ja turpoo, ruavitetaan kissalla pitkin selekee piästä häntään päin. että tulis vaiva persiistä pellolle ja huuvetaan: Outko syönnä hiiren pessee, Outko syönnä hiiren pessee, Vai mikä sulla lienöön?”* Tämä keino on Joroisista 1884. Kuten nähdään, loitsuissa on ollut käytössä kansanomaista kieltä, mitä ei pidä säikähtää.

Monet karjaloitsut liittyivät laiduntamiseen metsissä. Keväällä laitumelle lasku oli tärkeä tapahtuma, ja erittäin arka vahingoittamiselle. Yksi tapa oli laskea karja ulos siten, että emäntä seisoi navetan oven yläpuolella kahareisin ja karja kulki alitse. Emännän jalkovälissä oli nimittäin paljon voimaa, naisen eli (*ja nyt tulee ruma sana*) ns. vitun väkeä, yleisesti käytössä ollut termi, joka suojaasi karjaa pedoilta ja kateilta ja edisti hedelmällisyyttä. Esim. Anttolasta on tallennettu moista perinnettä.

Karjan metsälaiduntamisen suurin riski oli eksyminen, eli metsänpeittoon joutuminen. Metsänpeitossa eläin joutui metsänhaltian lumoamaksi, eikä löytänyt kotiin. Lumouksen poistamiseksi metsä on täytynyt lukota. Heinävedellä ja Joroisissa metsää on lukottu seuraavasti:

”Sen polun kahen puolen, mistä karja on männy mehtään, pannaan kolomesta kohasta puun latvat toisiinsa kiini. Ne pittää sitto mustala ja punasela langala. Ja pittää kirota ja hypätä tasakäpälässä ylös ja sannuu: Anna pois miu omann! Sitten kun lehmä löytyy, pittää leikata ne latvat ja viskata mehtään ja sannoo: Tuosson, mehtä, omas, koska annoit minun oman.”

Karja, ja etenkin lypsy, oli arkaa pilaukselle. Hirvensalmella 1890 on kerrottu: *”Toisen karjan saa lypsämättömäksi kun juhanus yönä lypsää siitä karjasta jonkun lehmän vasemmasta utaresta maitoa tuppeen, sitte noustaan haasian kurelle ja hoetaan: Minun lypsi pytty, Minun lypsi pytty!”*

Mikkelin pitäjän Seppälässä samaan aikaan pilauksia poistettiin seuraavasti:

”Jos eläin on toisen ihmisen kirouksissa, kierretään elukkaa kolme kertaa kiroojalta otetulla villavaatetilkulla, sanoen: Kiroa kiviä ja kantoja, Vaan älä minun karjojani. Ja viepi sen tilkun muurahaispesään, niin tulee kiroojalle kiire tunnustamaan -- -- -- elukka paranee heti.”

Joroisissa taas: *”Jos maito pilataan lehmän lypsyyksen silemäämällä, niin lypsetään lehmä kapustan terrään hoppee sormuksen ja kerihtimen perriin läpi. Sitte kuataan se maito lehmän korvaan ja sanotaan: Hae manalta maitos, Viijjeltä vitasväliltä, Seihtemeltä seipäältä!”*

Lempi, lapsilykky

Yksi keskeisiä elämän käännekohtia oli naimisiin meno. Varhaisen kaskikulttuurin aikana Savo kuului suku- ja lauluhäiden alueeseen, myöhemmin häät saivat kristilliset muotonsa. Liittojen muodostaminen oli keskeistä sukukulttuurissa sosiaalisten suhteiden ja tasapainon kannalta. Mieleisiä puolisoita pyrittiin saamaan monien erilaisten lemmennostoloitsujen kautta. Toisaalta loitsuja oli myös lemmen kylmäämiseen, jos puolisovalinta ei esimerkiksi miellyttänyt vanhempia ja muuta sukua.

Lempeä nostatettiin usein saunassa, joka muutenkin oli yleinen taikojen tekemisen paikka. Seuraava esimerkki on Heinävedeltä vuodelta 1894. Heinävedeltä muuten on erityisen paljon talletettu lemmennostatusloitsuja...

”Lempeä nostetaan seuraavalla tavalla: Otetaan kultasormus, jolla on vihitty kolme pariskuntaa sekä lyödään löylyä sen sormuksen läpi saunassa. Puhdas paita pidetään siinä löylyssä ja pannaan se sitten tytön päälle ja loihdetaan: Minun kunnian kuuluvuun Yl' kuuven kirkkokunnan, Yl' kaupungin kaheksan!”

Tämä oli varsin kesy lemmennostatusloitsu. Usein lempiloitsuissa käytetään avoimen seksuaalista sanastoa, ja ruma sana sanotaan niinku se on. Seuraava esimerkki edelleen Heinävedeltä, tästä loitsusta on useita vastaavia toisintoja myös muualta Etelä-Savosta:

Lemmennostattamiskylvetyt. Vasta pit olla kolomehuarasista varvosta tehty. Kylyvettäissään taikuri loihdi: ”Nouse noppo, seiso seppo Tämän piian pillun piälä, Tämän lapsen lantehila! Sittei ilimossa ikänä, Jos ei tänä kesänä, Kihlat kilka kukkarossa.” Taikuri sylkäsi lopussa.

Kuinka lempeä sitten kylmättiin? Kalastaja Jussi Räsänen Henävedeltä neuvoi 1930-luvulla:

”Rakkauden kylmentäminen. Ku vanhemmat tahtovat kylymentee poikasa tahi tyttösä rakkaave johonnii tyttöön tahi poikaan, nii heilä pit' olla sellanen neula, jolla ol' ommeltu kuolleen pukuva, joka joutu hautaa.

[huom, kalman väki] Se neula mukana pit' piästä kulukemaan niihe rakastelijoie välite ja pit' katkasta niihe huoomomata niihe välissä se neula ja viskata toinen kappale toisen piäle ja toinen toise ja sannuu: Olokee kylymät elleissäänne, Lämmitkee kuoltuvanne!"

Kun lempi oli sitten saatu sopivaksi, oli häiden aika. Häät olivat elämän käännekohtana erityisen herkäät tietäjien toimille, pilaukselle ja kateille. Siirtymämenojen vaarallisin vaihe oli nuorikon siirtyminen omasta kodistaan sulhasen kotiin. Tuolloin morsian oli eräänlaisessa välitilassa, vailla oman sukunsa suojaa, mutta ei vielä uudenkaan sukunsa suojassa. Silmäämällä saattoi viedä morsiamelta lapsilykyn tai aiheuttaa sairauksia. Myös morsiusseaton muu väki hevosia myöten oli vaarassa. Siispä matkaa johti tietäjä. Matkalle lähtiessä tietäjä kiersi hääjoukon ja nosti symbolisen aidan suojaamaan hääväkeä. Hän nosti luontonsa ja uhkasi palauttaa takaisin lähettäjälleen kaiken pahan. Morsian saatettiin peittää kasvoja myöten hunnulla, ettei häntä voinut silmätä.

Lapsilykyn turvaaminen oli häissä keskeistä. Äsken mainittu Jussi Räsänen kertoo edelleen:

"Ku hiämenot on jo niin pitkäle männeet, jotta morsii ja suluhane on männeet kammariin tahi huoneeseen makkoomaan niin puhemmies männöö ja lyöp kolomasti parrii suluhase housula ja sannoo: Piikoja, poikija, Puoleks kumpijai!"

Sama tapa tunnettiin myös ainakin Joroisilla.

Sairaudet

Usein kävi kuitenkin niin, että kaikesta varautumisesta huolimatta sairaus pääsi iskemään. Suurin osa loitsuista onkin parantamisloitsuja. Sairauden aiheuttajia oli monia. Samanistisesta uskosta jäänteenä ajateltiin että taudin taustalla saattoi olla sielun menetys. Sairastuneeseen oli saattanut myös tunkeutua väärä sielu tai henkiolento. Tautiolentoja olivat mm. painajainen, yöitkettäjä, pelottaja, riisi, rokko tai mato. Vainajauskoa edusti taas käsitys, että sairastunut oli laiminlyönyt uhrit tai uhmannut jumalia. Mikkelin seudulla uskottiin sairauden kuitenkin yleisimmin tulleen kahta eri reittiä: joko tietäjän ampumana (amputauti, noidannuoli), tai tartuntatautina (nenä), jolloin taudin oli aiheuttanut väärään paikkaan joutunut väki, yleisimmin metsänväki. Keskeistä sairauskäsityksessä oli siis se, että taudin, kuten kaiken muunkin onnettomuuden, oli aiheuttanut joku ulkopuolinen voima.

Nenän saattoi saada hankautumana tai säikähtämällä, se oli siis sekä ihosairaus että psyykinen vaiva. Metsännenä saattoi olla esim. metsässä saatu haava, joka oli alkanut märkiä. Säikähdyksenä saatu metsännenä oli tullut esimerkiksi karhua pelästyessä. Säikähdys jäi ihmisen sieluun ja aiheutti pitkäaikaisen kivun. Nenän parantamisessa pääajatus oli sen aiheuttaneen väen siirtäminen kosketusmagian avulla takaisin alkusijoilleen, metsään. Esim. säikähdys parannettiin hakemalla tarttumapaikalta karhun ulostetta, johon särky siirrettiin ja vietiin takaisin.

Tästä esimerkki Heinävedeltä v. 1933: *"Jos oli jossakin säikähtänyt ja oli tullut jokin "riena" niin otettiin kipeästä paikasta mätää ja pantiin maahan siihen paikkaan, jossa oli säikähtänyt. Sen paikan päälle piti vielä polkaista vasemmalla kantapäällään kolme kertaa ja sanoa: Ou mua maureillass, Pelto persekarvallas!"*

Säikäyttäminen oli myös parannuskeino. Sairaana uskottiin parantuvan, jos hänet yhtäkkiä työnnettiin järveen tai kuumaan lieteen ja siepattiin sitten pois. Säikäyttäminen toimi etenkin kalmanväen aiheuttamiin

sairauksiin, kuten kohtaukseen. Mikkelin seudulla on kuvattu, että kohtaus parannettiin mittaamalla ja säikäyttämällä: ”Mitataan sairas ristiin vaaksalla, nimittäin vasemman jalan isosta varpaasta oikean käden nimettömään sormeen. Samoin mitataan oikean jalan isosta varpaasta vasemman käden nimettömään. Jos toinen mittaus on pitempi, sairaus on tullut säikähtämisestä. Mittaajan pitää olla ruumiin pesijä. Mittaamisen jälkeen sairas säikäytetään.”

Kuvassa Lasasen tietäjä-Leena mittaa kohtausta. Kuvassa on ns. umpipuu. Sitä käytettiin esimerkiksi ummetuksen hoitoon, eli umpipuun läpi kaadettiin vettä tai viinaa, niin silloin vaiva parani. Se on hyvä esimerkki siitä, kuinka sairauksia hoidettiin usein sama aiheuttaa samaa –tekniikalla.

Tätä tekniikkaa kuvastaa myös loitsu Mikkelin pitäjältä vuodelta 1890: *Jos ei ole ruokahalua, pitää leikata keritsimillä leipää kaivon päällä sekä lausua: Pois lukko luun ovelta, Haitta hammasten edestä!*

Tietäjät käyttivät loitsujen ohella parantamiseen omatekoisia rohtoja ja lääkkeitä, joita valmistivat luonnonantimista ja viinasta. Kuvassa niittyleinikki, joka lienee saanut nimensä parannusvaikutuksensa mukaan - kasvilla hoidettiin leiniä, joka oli yleisnimitys kylmyyden ja kosteuden aiheuttamille vaivoille, vrt. reumatismi, kihti, luuvalo.

Oma lukunsa oli verenseisautus. Verenvuodon uskottiin tyrehtyvän oikeilla sanoilla.

1898:

Vaan veri seiso, niin kuin seinä, Asu hurme, niin kuin aita Lihan lämpöisen sisässä! Ja seisotu nyt sen nimessä, Kuin pahat vaimot helvetissä!

Kristinusko sekoittui loitsuperinteeseen varsin tehokkaasti. Verta seisautettiin esimerkiksi Kangasniemellä 1890-luvulla näin: *”Veri seisautetaan siunaamalla. Otetaan potilasta ranteeseen kiinni ja luetaan: Seiso neitsen Marian kohtu, Seiso Jortaanin virta, Jossa Kristus kastettiin, Herra Jesus siunatkoon!”*

Eli muodoltaan tämä on kuin loitsu, mutta sisällöltään täysin kristillinen.

Loitsukulttuurin väistyminen

Kristinuskon vaikutukset kansanuskoon alkoivat heti sen saapuessa Savoan. Kaskikulttuurin alkaessa levitä 1300-luvulla kirkko oli katolinen, eivätkä latinankieliset messut tavoittaneet kansaa vielä kovin tehokkaasti. Katolinen kirkko sijoitti pyhimystensä juhlapäiviä kansanuskon merkkipäivien kohdalle. Vainajien palvonta, tietäjäys ja uhraaminen elivät rinnan katolisen uskon kanssa, uhreja saatettiin antaa haltioiden lisäksi pyhimyksille ja Neitsyt Maria tuli mukaan loitsusanastoon. Tietäjäys oli sosiaalisesti täysin hyväksyttyä.

Uskonpuhdistuksen jälkeen kirkko alkoi tiiviimmin puuttua niin sanottuun taikauskoon. Tietäjäys alettiin nähdä kristinuskon vastaisena, tietäjien voimien katsottiin olevan paholaisesta ja heitä pidettiin noitina. Noitaoikeudenkäyntejä käytiin Suomessakin 1500- ja 1600-luvulla. Huomattavaa kuitenkin on, että oikeudenkäynnit tapahtuivat Länsi- ja Etelä-Suomessa, Savo-Karjalan tietäjäalueella oikeudenkäyntejä ei käyty juuri ollenkaan. Noitafolklore onkin pääosin länsisuomalaisten kyläyhteisöjen kulttuuria, missä yhteisomistuksessa olleet pellot ja erilainen sosiaalinen yhteisö aiheuttivat jännitteitä asukkaiden välille, ja ruotsalaisvaikutus oli suuri. Idässä tietäjien merkitys taloudelliseen ja sosiaaliseen tasapainoon katsottiin niin suureksi, että heitä ei haluttu ilmiantaa viranomaisille. Tietäjäys jatkuikin Savossa pitkään salassa kristinuskon rinnalla ja siihen sekoittuen. Loitsujen keräysajankohtana 1800-luvulla ja 1900-luvun alussa ne ovat olleet meillä vielä käytössä olevaa perinnettä.

Loitsuperinnettä ei murtanutkaan kirkko, vaan 1800-luvun lopulta alkanut yhteiskunnan modernisaatio. Koko tietäjäyden järjestelmähän tähtäsi kaskitalouden suojelemiseen - lykyturvaamiseen ja luontaistaloudessa selviämiseen. Kaskitalouden loppumisen käynnisti isojako ja sen päätti metsien

arvonnousu sahateollisuuden myötä 1800-luvun lopulla Teollistuminen, maatalouden modernisoituminen, kaupungistuminen, kansakoululaitos, kansalaistoiminnan nousu, sanalla sanoen kansankulttuurin murros aiheutti sen, että kaskitalous ja –kulttuuri päättyivät. Satoa pystyttiin turvaamaan kehittyvien maatalousmenetelmien kautta ja sairauksia paransivat lääkärit. Tietäjä jäi toiseksi tieteen ja tekniikan kehittyessä.

Loitsut ovatkin nykyään vain arkistojen aarteita. Onko kansanuskosta nykypäivässä mitään jälkiä? Se elää fragmentteina joissain sananlaskuissa ja tavoissa, yhä saattaa onkimies sylkäistä koukkuunsa, ja tinaa valetaan edelleen vuodenvaihteessa tulevaa ennustaessa. Yhteys ja tietämys tapojen juuriin on kuitenkin usein katkennut. Lähestyvä joulun on ehkäpä parhaita esimerkkejä uskonnon eri kerrostumien tiivistymisestä. Kristikunnan toiseksi suurin juhla on saanut paikkansa talvipäivän seisauksen tienoilla, joka monissa kansanuskoissa on ollut merkittävä vuodenvaihteen juhlan paikka. Vanhat kodinhaltijat, tontut, ovat saaneet nykypaikkansa joulussa, ja vanha kestitystä vaatinut kekripukki on katolisen Pyhän nikolauksen ja amerikkalaisen disney-kulttuurin kautta muuttanut punapukuseksi lahjoja jakavaksi joulupukiksi. Lahjoja ei viedä enää uhripuun, vaan joulukuusen juurelle.

Lähteet:

Harva, Uno 1948: Suomalaisten muinaisusko.

Lencqvist, K.E./ Porthan, H.G. 1782: Vanhojen suomalaisten tietoperäisestä ja käytännöllisestä taikauskosta. Näköispainos 2011.

Lönnrot, Elias (toim.) 1880: Suomen kansan muinaisia loitsurunoja. Näköispainos 2008.

Nirkko, Juha (toim.) 1991: Lykyn avain.

Piispanen, Sirkku 2009: Kansanomaiset moraali: Tutkimus savolaisista ja pohjalaisista uskomustarinoista.

Räsänen, Riitta (toim.) 2008: Savo ja sen kansa.

Sarmela, Matti 1994: Suomen Perinneatlas.

Suomen kansan muinaisia taikoja II: Kalastus-taikoja. SKS 1892. Näköispainos 2008.

Suomen kansan vanhat runot –tietokanta: <http://dbgw.finlit.fi/skvr/>